

О.Б. Головка

Київ

Хазарія і печеніги в процесі становлення державності у слов'ян Східної Європи (VIII–XI ст.)

В X – XI ст. на карті Східної Європи постала могутня держава-імперія східних слов'ян – Русь. В силу багатьох причин сучасна історична наука приділяє багато уваги дослідженню державнополітичних процесів у слов'ян Східної Європи. Вивчення цієї проблеми є багатоаспектним. Зокрема, крім внутрішніх іманентних обставин державного поступу, на нього серйозно впливав чинник зовнішній. Особливо це стосується питання про вплив на становлення і розвиток східнослов'янської державності хозарського та кочівницького фактору. Як відомо, тривалий час історіографії спостерігалася тенденція недооцінки ролі Хозарії для політичного поступу Східної Європи, зокрема всіляко применшувалася вплив Хозарського каганату на політичний розвиток східного слов'янства [Рыбаков 1952; Рыбаков 1953]. Проте дослідження фахівців з історії Хозарії, особливо ті, що були підготовлені в останній час, показують протилежне, а саме велику роль хозарського суспільства як на народи, що входили до держави, яку хозари створили, так і на сусідні етноси [Бубенок 1993; Гадло 1979; Магомедов 1983; Михеев 1985; Новосельцев 1988; Ludvig 1982 та ін.]. Чимало питань взаємин Русі і кочівників і досі є відкритими Тому зараз важливим є розгляд питання про вплив Хозарського каганату на оточуючий світ, зокрема на становлення держави слов'ян Східної Європи – Русі Важливим є розгляд тісно пов'язаної з історією хозарсько-руської взаємодії теми про вплив на політичний розвиток східного слов'янства печенігів.

В запропонованій статті розглядається система взаємин Хозарії та кочівників з Руссю в контексті державнополітичного поступу слов'янства Східної Європи протягом IX – XI ст. Враховуючи великий вплив на ці стосунки Візантії, автор не міг в своєму аналізі обійти і деякі аспекти впливу візантійського фактору на розвиток міжнародного життя в східноєвропейському регіоні.

Політичний розвиток слов'ян Східної Європи VII–IX ст. досліджується на підставі обмеженого кола складних для розгляду джерел із застосуванням порівняльного методу з близькими за розвитком у державно-політичному аспекті етносами Європи. Тому процеси формування державних організмів відбувалися, хоча і не однаковою мірою в плані темпів здійснення, в кожному регіоні розселення слов'янських союзів племен. Сам процес становлення державності тривав досить довго, і в ході державної еволюції на базі союзів племен виникали перехідні до держави ранньополітичні утворення, якими слід вважати так звані «племінні

княжіння»¹. В суспільній структурі цих «племенних княжінь» виключну роль відігравала племенна верхівка, яка надалі стала основою майбутнього панівного класу феодального суспільства. Консолідація племенної знаті призводила в цей перехідний період до узурпації нею влади у племенних структурах, яка набула рис публічної влади в класичному розумінні цього поняття [Королюк 1972, 17 – 18].

Надзвичайну роль у формуванні нових суспільних відносин відігравала дружина — мобільний інститут соціального примусу, що у військовій сфері поступово замінював племенне ополчення. Плата (данина, трибут тощо), яка стягувалася верхівкою (князем, його наближеними, дружиною) на своє утримання, може розглядатися не тільки як фактор створення ранньодержавницьких відносин (система стягнення податків), а і як перша форма експлуатації. Проте повільний характер змін у племенному житті, консерватизм життя родинно-племенних структур призводили до того, що збільшення прибутків верхівки, збільшення зисків для утримання державного апарату (ясна річ, перш за все військової його частини) досягалася не за рахунок зростання обсягів поборів в рамках «племенних княжінь», а «екстенсивним шляхом» — шляхом отримання військових трофеїв, розширення кола підданих цієї знаті за рахунок сусідів, ведення торгівлі. Саме це було причиною підвищеної зовнішньополітичної активності ранньодержавних утворень, призводило до створення з них великих, але структурно нерозвиннутих формувань. Відзначаючи це необхідно відзначити, що в цей час географічний фактор, місце розташування тих чи інших етнічних формувань серйозно впливало на характер розвитку у них державнополітичних утворень. Зокрема, великі простори Східної Європи вплинули на те, що для становлення та розвиток тут державних формувань важливим був фактор контролю над річковими шляхами, просування якими відкривало для східнослов'янських дружин можливість відносно швидко добиратися до районів більш передових цивілізацій — Північного Причорномор'я, Візантійської імперії, Кавказу, Близького та Середнього Сходу. Серед рік Східної Європи найбільш важливими були Волга, Дон та Сіверський Донець, Дніпро, Дністер, проте значення кожної з них для зв'язків слов'ян Східної Європи з оточуючим їх світом було різним. Однозначно, що для слов'ян велике значення мав Волзький торговельний шлях, проте вони контролювали лише верхів'я великої водної магістралі, а більша частина Волги проходила через державну територію Волзької Булгарії та Хозарії [Дубов 1989]. Останні були серйозними супротивниками для слов'янських дружин та торговельних караванів, що прямували до Каспію та Середнього Сходу. У зв'язку з цим головною артерією, завдяки якій слов'яни виходили на систему контактів з передовими цивілізаціями був Дніпро.

Процес об'єднання слов'ян Східної Європи в VIII – IX ст. проходив дуже і дуже повільно, майже непомітно. На такий стан справ впливали не тільки майже однаковий рівень мілітарної сили сусідніх племенних союзів (або «племенних княжінь»), що було серйозною перепоною на шляху швидкого підкорення їх одне

¹ На нашу думку, це визначення, яке постав під впливом літописної термінології, не в політологічному плані вдалим, оскільки слово «княжіння» означає управління, а не державнополітичне утворення, але враховуючи поширеність використання цієї дефініції і щоб не робити плутанини у визначеннях, ми його також використовуємо у подальшому тексті.

одному, а й те, що головним об'єктом зусиль племінної верхівки слов'ян на певному етапі її розвитку стають військові експедиції на південь. Напади на значно більш розвинуті у господарському та культурному відношенні країни Причорномор'я та Сходу приносили значно більшу здобич, ніж конфлікти з сусідами. Крім цього, необхідність періодичної концентрації великих військових сил для походів на Візантію та Кавказ змушували вождів-князів близьких за етнічним походженням утворень укладати між собою союзницькі угоди, об'єднувати мілітарні сили. Академік Б.О. Рибаків мав всі підстави назвати ці утворення «союзами дружин», а також зазначити, що велика залежність існування їх від результатів віддалених військових експедицій призводила до тривалого відриву таких «союзів дружин» від свої власних володінь, життя одноплемінників [Рибаків 1981, 73].

Таким чином, у цьому відношенні «союзи дружин» відрізнялися від військових сил слов'ян доби «Великого переселення народів», коли значну роль у походах відігравали прості общинники-ополченці, а наслідком самих військових акцій було переселення тих чи інших племен на інше місце проживання. Зовнішньополітичні акції князів та їх дружин мали і суто ідеологічну мотивацію, оскільки захоплення трофеїв, отримання данини та купівля предметів розкоші сприяли зміцненню престижу панівного прошарку населення серед інших членів суспільства, впливали на соціальну стратифікацію [Гуревич 1972, 196 – 197].

Для розуміння процесів, що тоді відбувалися у середовищі слов'ян Східної Європи, важливим є порівняння їх з аналогічними процесами у населення Скандинавії доби вікінгів, хоча, безумовно, між ними існували суттєві відмінності, зумовлені специфічними обставинами економічного та суспільного життя норманів. Зокрема, відомо, що протягом двох з половиною століть — від першого нападу вікінгів на Британію наприкінці VIII ст. до відомого вторгнення Вільгельма Завойовника 1066 р. — на країни Європи було здійснено чимало походів скандинавських дружин, внаслідок яких було захоплено величезні трофеї, завойовані нові землі (Нормандія, південно-східна частина Британії, Сицилія тощо), здійснена колонізація північних земель (Ісландія, Гренландія та Північна Америка), вікінги увійшли до складу панівних кіл інших держав, сприяли подальшому розвитку торговельних відносин [Лебедев 1985].

Походи східнослов'янських дружин (в яких, до речі, важливу роль відігравали вихідці з Скандинавії) мали за рядом параметрів близький до норманських виправ характер. Проте слід зазначити, що для військових акцій слов'ян доволі швидко на перший план виходять складні, пов'язані із необхідністю реалізації данини, завдання — укладення стабільних торговельних угод з країнами Півдня, налагодження системи торговельних стосунків [Новосельцев, Пашуто 1967, 81 – 108; Сидоренко 1982, 5 – 89]. Однозначно, можна говорити, що в діяльності давньоруської верхівки тісно були ув'язані внутрішньо- та зовнішньополітичні функції.

В більш пізній час в середині X ст. у добре відомому трактаті «Про управління імперією» візантійський імператор Константин Багрянородний дає опис політичного життя давньоруської знаті. Згідно цього опису, давньоруська знать на чолі з князем майже всю зиму перебувала поза межами столиці, збираючи данину, весною готується до експедиції на південь, яка завершується влітку прибуттям слов'янської експедиції до Константинополя. Восени руси повертаються на Русь,

а взимку знову починається той же процес. Знаменно, що Константин Багрянородний, розповідаючи про цей процес збирання данини, називає його слов'янським словом «полюддя» [Константин Багрянородний 1989, 45 – 51].

Система державного життя Русі складалася не одне десятиліття. Початок її формування бере свої корені, вірогідно, наприкінці VIII — першій половині IX ст. В цей час в арабських джерелах вперше проходить інформація про збір данини (полюддя) у слов'ян [Новосельцев 1986, 22 – 27]. Тоді ж історичні джерела фіксують перші широкомасштабні акції слов'янських союзів племен та «племінних княжінь», про що розповідають пам'ятки візантійської агіографічної літератури — життя Стефана Сурозького та Георгія Амастрідського [Левченко 1956, 15 – 16]. Наприкінці VIII — на початку IX ст. слов'янські дружини здійснили великий похід на південне узбережжя Криму, захопили значну територію від Сурожа до Корчева. У другій чверті IX ст. джерела повідомляють про напад слов'ян на велике малоазіатське місто Візантійської імперії — Амастріду [Васильевский 1893]. Московський дослідник А.М.Сахаров, який ретельно дослідив історію зовнішньополітичних акцій Русі в IX – X ст., зазначає, що сучасним дослідникам відомі далеко не всі тогочасні експедиції східнослов'янських дружин [Сахаров 1980, 33 – 35]. Погоджуючись з ним, зазначимо, що навряд чи такі масштабні походи здійснювалися часто. Вони були віхами у міжнародному житті слов'ян Східної Європи: після кожного подібного походу укладалися угоди, що було свідченням значного розширення обрії зовнішньої політики Русі. Кожна з цих акцій відкривала перспективу для чергового кроку на міжнародній арені, була спрямована на вирішення більш глобальних завдань. Такі акції потребували великої та тривалої організаційної діяльності ранньополітичних формувань слов'ян, концентрації мілітарних зусиль багатьох союзів племен та «племінних княжінь».

У травні 839 р. до столиці Східної Франкської імперії (східної частини колишньої держави Карла Великого) — Інгільгейму прибуло посольство від візантійського василевса Феофіла. Розповідаючи про прийом, який було влаштовано на честь прибуття посланців з Константинополя при дворі імператора Людовика Благочестивого, західноєвропейський хроніст Пруденцій писав, що разом з грецькими дипломатами туди прибули посланці невідомої на той час в тих землях країни «Рос» [Annales Bertiniani 1829, 434]. Дослідники на підставі вивчення тогочасних пам'яток прийшли до висновку, що країна «Рос» — це ранньодержавне формування слов'ян у Середньому Подніпров'ї, що отримало у науковців назву «Руська земля» [Насонов 1951, 25 – 33; Третьяков 1970, 72 – 110].

Співставлення джерел дає підставу вважати, що у VIII або, можливо, наприкінці VII ст. значна частина слов'ян Південно-Східної Європи (в'ятичі, радимичі, сіверяни, поляни) потрапили під контроль могутньої держави — Хозарського каганату, центр якого знаходився в нижньому Поволжі. Питання про роль Хозарської держави в історії Східної Європи тривалий час було предметом гострих суперечок, однак після виходу монографій М.І. Артамонова, А.П. Новосельцева, Д. Людвіга, О.В. Гадло, М.Г. Магомедова, П. Голдена є підстави стверджувати, що Хозарія значно впливала на розвиток процесів у південній частині Східної Європи [Артамонов 1962; Новосельцев 1988; Гадло 1979; Магомедов 1983; Ludvig 1982, Golden 1980]. Зокрема, Хазарський каганат перешкоджав просуванню в Причор-

номор'я кочівницьких орд зі сходу, зупинив арабську експансію на Дербентському перевалі на Кавказі, підкорив аланські, протобулгарські та угорські кочівницькі та напівкочівницькі племена. Створення системи відносної політичної стабільності в причорноморських степах одразу позначилося на суспільно-господарському житті аланів, протобулгарів та угрів, які поступово переходили до осілого ведення господарства.

Піднесення Хазарії розпочалося в останні десятиліття VII ст., коли в 70-х роках того ж століття після смерті Кубрата розпалася протобулгарська конфедерація, куди входили прикаспійські хозари [Приходнюк 2002, 125]. З давньоруських літописів відомо про перебування низки південних та східних союзів слов'ян під владою хозар. Одночасно в джерелах немає інформації про час поширення впливу хозар на слов'ян та про характер цього входження. Однозначно, що входження це могло здійснитися наприкінці VII — в першій половині VIII ст. Таке датування пов'язане з тим, що вже наприкінці VIII століття розпочинається боротьба слов'ян за визволення. Залежність слов'ян від хозар проявлялася у формі сплати данини. Зазначимо, що ця сплата носила фіксований характер, але різні племена платили різну за обсягом данину. Під контроль Хозарської держави потрапили в'ятичі, радимичі, сіверяни, поляни. Безумовно, експансія хозар негативно позначилася на розвитку слов'янських племен, проте водночас цей чинник мав сприяти консолідації останніх, прискорити формуванню у них державності.

Вірогідно, у другій половині VIII ст. у Середньому Подніпров'ї відбувається посилення місцевих племен полян, до них приєднується частина сіверян, що мешкала по берегах Десни. Зазначимо, що в літературі сіверянські племена традиційно поділяються на західних та східних. Проте, на нашу думку, цих утруповань було більше. Найбільш близька до полян група сіверян з центром у Чернігові увійшла до «Руської землі» у другій половині VIII ст. Частина сіверян була прислана київським князем Олегом до Русі наприкінці IX ст. Процес остаточного підкорення сіверян київському державнополітичному центру завершився наприкінці X ст.

Отже, наприкінці VIII ст. виникає суперсоюз «Руська земля», якому не тільки вдалося позбавитися від залежності від хозар, а й здійснити разом з деякими іншими слов'янськими угрупованнями походи проти грецьких володінь у Криму та Малій Азії. Однозначно, що це призвело до загострення слов'яно-хозарських відносин, оскільки йшло в розріз з прагненням Каганату встановити гегемонію у східній частині Північного Причорномор'я.

Саме для пошуку союзників у боротьбі проти хозар володарі «Руської землі» біля 838 р. направили посольство до Візантійської столиці, яке згодом опинилося при дворі східнофранкського імператора Людовика. Свідощтва джерел про подорож до Інгільгейму для науковців цікаво ще в низці аспектів. Підчас зустрічі з Людовиком послі «Руської землі» підкреслювали, що володар їх країни має титул «хакан (каган)». Поява подібної східної за походженням титулатури на Русі, крім свідчення про прагнення східнослов'янської верхівки створити власну дипломатично-ідеологічну програму, що було притаманним для суспільства перехідного до державності періоду, було ще і проявом прагнень політиків «Руської землі» протиставити своїх володарів монархам могутньої Хазарії, з якою слов'яни вели

вперту боротьбу [Новосельцев 1982, 150–159]. Інформація Бертинських анналів дає підставу зробити висновок, що сателітами хозар в цій боротьбі були угри, які заважали налагодженню стабільних економічних відносин Русі з Півднем.

Джерела не зберегли відомостей про розвиток відносин «Руської землі» з Хозарією у другій чверті IX ст., проте є підстави гадати, що до 60-х років цього ж століття, тобто до моменту здійснення величезного походу східнослов'янського війська на Константинополь, давньоруським князям-вождям з «Руської землі» та їх союзникам з інших східнослов'янських земель вдалося подолати опір хозар та їх сателітів — угрів. Дослідження цікавої інформації про звернення представників кавказьких племен — санарів — до володарів Хозарії, Візантії та слов'ян на початку 50-х років з проханням допомогти їм у боротьбі з арабськими нападами дало підставу А.П.Новосельцеву зробити висновок, що слов'янам Східної Європи на той час вдалося досягти значних успіхів у зміцненні позицій на міжнародній арені. Вчений також підкреслює, що поява та зміцнення Русі поклали край хозарській гегемонії в південній частині Східної Європи, сприяли до відносно швидкого перетворення Хозарської держави на другорядну політичну силу [Новосельцев 1987, 32].

Необхідно зазначити, що в VIII–IX ст. вплив Хозарії не поширювався на правобережжя Дніпра, проте під час конфронтацій з «Руською землею» Каганат, вірогідно, тут мав союзника. В VIII–IX ст. «Руська земля» не тільки здійснювала колонізацію лісостепового і частково степового Лівобережжя Дніпра, а і прагнула поширювати вплив полянських племен на лісостепову зону Правобережжя Дніпра. До 940 р. в Подніпров'ї південніше полян, в районі ріки Орель, притоки Дніпра, мешкали уличі. У VIII–IX ст., уличі, як і древляни вели тривалі війни з полянами. А.О.Козловський, справедливо відзначивши, що уличський союз племен ніколи не знаходився під контролем хозар, зробив ймовірне припущення про вірогідні союзницькі відносини між уличами і Каганатом. Цікавим моментом було те, що тоді поблизу від місць проживання уличів у міжріччі Дністра і Дніпра в районі Ателькюза (з давньоуторської — міжріччя) мешкали сателіти хозар угри [Козловський 1990, 154–155].

Найважливіша подія зовнішньої політики Русі IX ст. — похід давньоруських дружин на Константинополь 860 р.¹ Його здійснення було не тільки наслідком зміцнення об'єднання «Руська земля», а й створення широкої коаліції дружин усіх східнослов'янських союзів племен. Константинопольський патріарх Фотій писав, що на столицю імперії напав народ до тих часів «невідомий, але який одержав значення, незначний та бідний, але який досяг осяйної висоти і незліченого багатства» [Ловягин 1882, 432].

Переговори, що відбулися після завершення бойових дій, призвели, що дові А.М.Сахаров, до укладення договору «миру та дружби», що в дипломатичній практиці середньовіччя означало офіційне визнання Візантійською імперією Русі [Сахаров 1980, 67–69]. Імовірно, між двома державами було укладено й торговельну угоду, статті якої пізніше були розвинуті у русько-візантійських договорах X ст.

Князювання Олега в Києві (882–912 рр.) знаменувало собою новий етап у взаєминах Русі з південними сусідами. Перш за все князь успішно воював з хоза-

рами, внаслідок чого радимичі та частина сіверян перейшли під його владу. Літопис відзначає, що на сіверян Олег, «въложи на нь дань легку» [Повесть временных лет 1950, 20], що, можливо, пояснюється бажанням перетягнути їх на свій бік. Ослаблення Хозарського каганату, що сталося в IX ст., призвело до кардинальних змін у причорноморських степах, які поступово займають печенізькі орди. Давньоруський літопис фіксує появу печенігів під 915 р.: «В лето 6423. Придоша печенежи первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем, и придоша к Дунаю» [Повесть временных лет 26, 31]. Проте пересування кочівників до регіону на південь від Русі розпочалося раніше — приблизно у 80–90-х роках IX ст. Це одразу позначилося на житті кочівників — утрів, а також слов'янських племінних об'єднань уличів та тиверців, що мешкали у степовій та лісостеповій смузі Північного Причорномор'я.

Угри, залишивши під тиском печенігів район свого постійного перебування, зробили спробу зайняти землі в Придніпров'ї (вірогідно в басейні р. Рось). «В лето 6406, — повідомляє літопис. — Идоша утры мимо Киева горою, пришедшу к Днепру и сташа вежами; беша бо хотяще, аки се половцы» [Повесть временных лет 1950, 21]. Пізня уторська хроніка, яка, на думку її дослідника В.П.Шушаріна, адекватно передає події тих часів, також розповідає про спробу утрів захопити землі русів, але останні домовилися з нападниками про мир в обмін на обіцянку слов'ян сплачувати кочовикам данину [Шушарин 1961, 132–149]. Вірогідно, сплата цієї данини, якщо і мала місце, то була одноразовою або нетривалою. Певний час угри перебували і в Прикарпатті. Про це свідчать археологічні матеріали, досліджені в районі давнього Галича (с. Кринос Івано-Франківської області). На степовому кордоні Ігор уклав, як ми вище писали, 915 р. мир з печенігами, а 920 р. князь «воював на печенеги» [Повесть временных лет 1950, 32]. У першій половині X ст. кочовики ще не стали серйозною загрозою для південноруських земель, проте рахуватися з ними Русі доводилося, оскільки від становища в степах залежало функціонування дніпровської торговельної артерії.

Печеніги протягом першої половини X ст. розселилися по обох боках Дніпра. Константин Багрянородний розповідає, що печенізька територія складається з восьми «фем» (областей, точніше ареалів кочування). Під «фемами», ймовірно, слід розуміти і кочівницькі об'єднання, і зони їх постійного контролю. Чотири з них знаходяться на правому березі Дніпра, а чотири на лівому. Виходячи з опису, що наводить візантійський автор десь на середину X ст. печеніги контролювали весь лісостеп і степ Причорномор'я, проте в ті часи у Русі з ними були більш-менш нормальні відносини. В той же час, за даними Константина Багрянородного, в Подністров'ї кочівники розорили цілий регіон, де знаходяться «спустошені фортеці». Можна припускати, що ці фортеці колись належали або уличам, або тиверцям, хоча сам грецький автор вважає, що там колись мешкали ромеї (візантійці). Серед правобережних «фем» одна — Гиасихопон — знаходилась біля Болгарії, а це свідчить, що степовики контролювали нижнє Подунав'я та нижнє Придністров'я, нижня Гіла межувала з «Туркією» (Угорщиною), а це означає, що печеніги займали або контролювали якусь територію Прикарпаття, третя — Харавої знаходилась поряд з Росією, (вірогідно, що це землі в басейні ріки Рось), і, нарешті, четверта — Іадієртім має сусідами «ультинів (уличів)», «дервленінів (древ-

лян)», «ленциніноїв (лендзян)» [Константин Багрянородный 156 — 157]. Російський дослідник В.Іванов на підставі аналізу археологічних та наративних джерел створив етнополітичну карту розселення печенігів в X ст. [Іванов 1997, 86 — 97]. Але, на нашу думку, запропонована вченим карта потребує певного уточнення. Зокрема, автор явно применшує територію контролю печенігів на Правобережжі, недостатньо враховує інформацію Константина Багрянородного про те, що межі перекочувань були близькими до кордонів проживання русів, древлян та уличів. Це дає підставу робити висновок, що на Правобережжі печеніги контролювали в момент своєї найбільшої активності (починаючи з середини X ст.) не тільки степову, а й лісову смугу. Розселення печенігів в Центрально-Східній Європі не можна давати загальною по усьому X ст., оскільки протягом цього століття зона контролю степовиків істотно змінювалася, а точніше поступово зростала. О.Б. Бубенок відзначає, що в деяких ареалах, підконтрольних кочівникам мешкало осіле населення непеченізького походження [Бубенок 2002, 135].

Зазначимо, що польські автори Е.Кухарський та М. Левицький, а згодом С. Кучинський вважають, що до початку XI ст. правобережжя Дніпра повністю володіли печеніги, а вплив східних слов'ян тут не було. Перші двоє авторів навіть стверджують, що у печенігів тут виникла могутня держава. Визнаючи перебільшення зазначеними авторами печенізького фактору, необхідно підкреслити, що і недооцінювати його теж не можна. Печеніги дійсно мали серйозні позиції у другій половині X ст. в усій долинній частині краю, а про їх розповсюдження свідчить поширеність тюркської (у тому числі і печенізької) топоніміки на території Малої Польщі [Kucharski, Lewicki 1934, 44 — 45; Kuczynski 1964, 42 — 45]. Тверці і уличі, які в середині X ст. переселилися в низини Дністра, були вимушені під тиском печенігів в значній своїй масі або відійти на північний захід в район проживання хорватів, або перейти на проживання в північно-східну частину Балканського півострова.

Певні досягнення слов'ян у справі консолідації своїх об'єднань в єдиний державний організм, їх успішне протистояння хозарам, уграм та варягам створило умови для нових зовнішньополітичних акцій Русі. На початку X ст., після здійснення вдалого походу на Константинополь, київська адміністрація підписала важливі угоди з Візантійською імперією, які мали величезне значення для регламентування взаємин між двома державами, перш за все у напрямі розширення та систематизації економічних зв'язків. Саме з цього часу починає формуватися єдиний механізм система збирання та реалізації данини, опис якої зробив Константин Багрянородний в розділі 9 свого трактату, про що ми вже вище говорили. Одночасно в перші роки X ст. руси здійснили похід на Ширван (Закавказзя), який відбувся за домовленістю з Хозарією [Новосельцев 1990, 193].

В 941 та 944 рр. князь Ігор здійснив походи проти Візантії, які слід розглядати як наслідок значних змін у суспільно-політичному житті Русі, що в свою чергу позначилося на практиці та характері об'єднавчої політики та дипломатії східнослов'янської держави. Означені моменти чітко виявляються шляхом порівняння угод Русі з Візантійською імперією. В договорі 911 р. майже на рівних з верховним володарем Русі відзначаються «светлые и великие князь». Володіння останніх («племінні княжіння») входили як автономії до складу Давнь-

оруської держави. Невипадково, у розповіді про похід 907 р. згадується про вимогу Олега грекам сплачувати данину «на рускыа грады: первое на Киев, та же на Чернигов, на Переяславль, на Полтеск, на Ростов, на Любечь и на прочаа грады, по тем же бо городам, седяху велиции князи, под Олгом суши» [Повесть временных лет 1950, 24].

В договорі 944 р. згадуються лише князі («княжье»), що було ознакою серйозного ослаблення політичної сили племінних династій і водночас посилення київського володаря. Забігаючи наперед, зазначимо, що серед осіб, які підписували угоду з візантіяцями в часи Святослава Ігоревича, крім київського князя, згадуються лише бояри. Це свідчить не тільки про ліквідацію впливу племінних династій на розвиток міжнародних відносин Русі третьої чверті X ст., а й про поступовий перехід об'єднаної діяльності київського центру з сфери зовнішньої до сфери внутрішньої політики. Проте і в правління Святослава та його спадкоємців тривав процес включення деяких земель, племінних союзів та «племінних княжінь» на «околицях» східнослов'янського світу до складу Русі.

Під час князювання дружини Ігоря Ольги відбулися нові якісні зміни в політичному розвитку Київської держави, що позначилося на державній консолідації Русі. Перш за все виникає нова, більш складна система експлуатації підвладних Києву земель, що виявилось у створенні досконалої системи збору данини — системи становищ та погостів. Раніше така система почала формуватися у древлян, де, крім власних володарів, фактично намісником був Свенельд. Фактично древляни знаходились під потрійним гнітом: місцевих володарів, київського намісника та безпосередньо київської адміністрації. Можливо, саме неузгодженості між ним та київським князем з приводу збирання данини і стала причиною трагічної загибелі Ігоря. Зміст цієї докладної розповіді про щорічні збирання київською адміністрацією данини з підлеглого населення, а згодом реалізацію її під час подорожі до Константинополя свідчить, що вона була написана на підставі вражень якогось грецького мандрівника до Києва.

З тексту хроніки пам'ятки видно, що вся територія Русі умовно поділялася на дві частини. Перша — безпосередньо підпорядкований Києву ареал, де знаходилися такі міста як Чернігів, Любеч, Вишгород, Смоленськ, Новгород, друга — підлеглі Русі племінні союзи («племінні княжіння») [Константин Багрянородный 1989, 45, 47]. В правління Ольги до першої частини Русі переходять землі могутнього до середини X ст. «племінного княжіння» древлян.

Розглядаючи зовнішню політику Русі часів правління Святослава Ігоревича, слід звернути увагу на той факт, що в її східному напрямку неабияке значення мало встановлення контактів Русі з торками-огузами, які з середини X ст. вели жорстоку боротьбу з Хозарським каганатом. В літературі неодноразово розглядалася історія східного походу київського князя Святослава Ігоревича наприкінці 60-х років X ст., після якого, як відомо, Каганат як держава припинив існування і склався значно інша ситуація в південній частині східноєвропейського ареалу [Сахаров 1982, 99 — 101; Калинина 1976, 90 — 101; Гадло 1971, 60 — 68]. Проте не всі питання цього походу докладно вивчені, а деякі «аксіоми» потребують певного перегляду. Зокрема, викликає сумнів можливість знищення великої Хозарської держави внаслідок лише однієї, нехай і масштабної, вкрай вдалої військової акції русів. І

тут у перспективі більш глибокого розуміння даної проблеми плідним виглядає її розгляд з врахуванням наслідків постійних війн хозар з безпосередніми сусідами, перш за все з огузами. В цьому плані, на наш погляд, дуже цікавим виглядає припущення А.П. Новосельцева, зроблене на підставі аналізу східних джерел, про те, що союзниками Святослава проти каганату були огузькі орди [Новосельцев 1988, 224–226]. В свою чергу русько-огузький союз, який значно підсилив і русів, і огузів, викликав величезне незадоволення у суперників останніх — печенігів. Саме це і пояснює причини відомого загострення відносин печенігів з Руссю, наслідком якого і хрестоматійно відома загибель Святослава на дніпровських порогах.

Відзначаючи ворожість у стосунках печенігів і огузів у другій половині X ст., які особливо загострились по мірі просування останніх через Волгу та Дон наприкінці того ж століття, зазначимо, що певна етнічна та культурно-господарська спорідненість вже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме до поступового зближення, і, навіть, злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань. Так, поблизу фортеці Саркелу (Білої Вежі) на нижньому Дону тоді почало формуватися політичне утворення — єдина печенізько-огузька орда [Плетнева 1990, 17–18]. Пізніше у другій половині XI ст. ці процеси (після сходу печенігів з головних ролей в розвитку причорноморських степів і посилення тиску половців на інші кочівницькі формування) стануть провідними у взаєминах степовиків — суперників половців, що вже в XII ст. призведе до поступового формування Чорнокобубцького об'єднання.

«В лето 6493, — розповідає «Повість временних літ», — иде Володимер на болгары с Добрынею, с уем своим, в лодьях, а торкы берегом приведе на коних: и победи болгары» [Повесть временных лет 1950, 59]. Водночас розгром Хозарії союзниками у другій половині 60-х років призвів до пересування торків на захід, що зумовило збільшення щільності кочівницького населення у причорноморських степах і спричинило погіршення ситуації на південних кордонах Русі наприкінці X ст.

В контексті розвитку взаємин з країнами півдня становить інтерес питання про ставлення Києва до Криму. Інтерес Русі в цьому напрямку виник ще за часів князя Ігоря, проте, на нашу думку, слушним є висновок О.В. Гадла про включення східного Криму до складу Давньоруської держави та заснування Тмутараканської князівства саме у часи князя Володимира [Гадло 1971, 60–68].

Цей висновок слід розглядати в контексті із загадковим повідомленням «Повісті временних літ» про похід Володимира проти болгар [Повесть временных лет 1950, 59]. В літературі тривалий час точилася дискусія: про яких болгар — дунайських чи волзьких — йдеться в повідомленні давньоруської пам'ятки. Зокрема, академік Б.Д. Греков вважав, що київські дружинники воювали проти Волзької Болгарії [Греков 1945, 13]. Однак А.П. Новосельцев висловив досить цікаве припущення, що київський князь здійснив похід проти болгар Північного Причорномор'я, а С.О. Ромашов регіоном їх розселення вважає Східне Приазов'я [Новосельцев 1988, 227; Ромашов 1993, 66–68]. Якщо остання думка відповідає дійсності, то кримсько-причорноморський напрям зовнішньої політики Русі виглядатиме досить рельєфним.

Проте час правління Володимира не характеризується дальшим розвитком традиційної східної політики, що було пов'язане з боротьбою Русі проти небезпечного суперника — печенігів. Вона вимагала величезних зусиль київської адміністрації. Витрати на будівництво фортифікаційних споруд, фортець — «градів», організацію відсічі нападникам, безумовно, негативно, позначилися на процесі консолідації Русі. Останній період правління Володимира Святославича проходив під акомпанемент тривалої конфронтації з кочовиками і не запам'ятався літописцям яскравими подіями. В 1008 р. до Києва з Польщі прибув місійний архієпископ Бруно Кверфуртський, який протягом місяця гостив у Володимира. Головною метою подорожі Бруна до Східної Європи було проведення християнської місії у печенігів. Підчас поїздки до степу Бруно чекав теплий прийом печенізької знаті, він тут від імені київського князя провів переговори з степовиками, уклад договір між ворогуючими сторонами. В описі своєї подорожі, яка міститься в листі Бруно до короля Генріха II, можна прочитати про те, що печеніги були дуже зацікавлені в укладанні угоди з Руссю, про їх бажання жити з південним сусідом [Epistola Brunonis... 1864, 224 — 225].

В свій час автор цих рядків висловив сумнів у щирості цієї інформації, оскільки, за даними літописів, відомо, що не Русь для печенігів, а печеніги для Русі представляли серйозну загрозу. Зараз, на нашу думку, є всі підстави дещо скорегувати ці погляди. Дійсно, наприкінці X ст. печеніги вели дуже агресивну політику на півдні Русі, проте, як нам здається, на початку XI ст. ситуація дещо змінилася не на користь степовиків. Про це свідчать подальші події 10–30-х років XI ст. А саме, в складних для Південної Русі подіях першої третини XI ст., в умовах міжкнязівських конфліктів печеніги не зуміли добитися якоїсь переваги для себе, а в 30-ті роки XI ст. взагалі зникли з політичного обрію Східної Європи як потужна політико-мілітарна сила. Отже, є підстави думати, що в останнє десятиліття X ст. князь Володимир не тільки будував укріплення на південному рубежі своєї держави, а і вів досить активні бойові дії з печенігами. В 997 р. невдачею завершилася облога степовиками Білгорода [Повесть временных лет 1950, 87 — 88]. Про події початку XI ст. інформація в «Повісті временних літ» не збереглася, але є цікаві повідомлення в пізньому Ніконовському літопису. Зокрема, в останньому під 1001 р. повідомляється про перемогу Русі над печенігами, про знищення великої кількості кочовиків, а в 1004 р. про чергову невдачу степовиків під Білгородом, після чого ті були вимушені тікати на південь [Полнос...1862, 68.]. В цей же час печеніги, на нашу думку, зазнали ряд невдач від торків, які саме наприкінці X ст. фактично оволоділи всім Лівобережжям. Невипадково, що в згаданому листі до Генріха II Бруно згадує про чотири об'єднання печенігів, хоча в середині X ст., як ми вище вже відзначали, їх було вісім. Саме співставлення цього листа і інформації Константина Багрянородного дає підставу думати, що першою «фемою» яку відвідав Бруно, була «фема» «Харавої», яка знаходилась у басейні річки Рось.

Після розгрому Хазарського каганату Святославом хазари не зникли зразу з політичної арени, а продовжували відігравати певну роль в політичному житті Східної Європи. Частина хозар поселилися у алан [Новосельцев 1990, 194]. До володінь Русі відійшли колишні володіння Хазарії Саркел та західна частина

Північного Кавказу. Саркел, який з цього часу носив назву Біла Вежа (буквальний переклад з тюркської мови назви Саркел). Ця фортеця належала тривалий час до володінь чернігівських Рюриковичів. На початку XII ст. населення Білої Вежі перейшло до володінь Русі. Західна частина Північного Кавказу входила до складу Тмутараканського князівства.

Згідно повідомлень літописів, в цьому князівстві на початку XI ст. правив син Володимира Святославича Мстислав. В 1016 р., за свідоцтвами візантійських джерел, відбувається спільний похід візантійців та русів проти хазар [Левченко 1956, 384]. Враховуючи зацікавленість Мстислава Володимировича в посиленні впливу східних слов'ян у північнокавказькому регіоні, можна зробити вірогідне припущення про участь у війні з хазарами саме тмутараканського князя. Через шість років після цього конфлікту, згідно повідомлень «Повісті временних літ», спалахнула війна між Мстиславом і касоським (адигейським) князем Редедю, внаслідок якої Тмутараканське князівство перемогло сильного суперника і поширило свій вплив на значну частину північного Кавказу [Повесть временных лет 1950, 99]. Пізніше, в 30-х роках слов'яни в союзі з аланами вели велику війну в Дагестані та у Східному Закавказзі [Аргамонов 1962, 439; Пашуто 1968, 104–105]. Якщо зважати на те, що в другій половині 20 — на початку 30-х років вся лівобережна Русь належала Мстиславу Володимировичу, можна говорити не тільки про створення потужного державного утворення Русі на чолі із згаданим князем, а і про те, що значна частина колишніх хозарських володінь увійшла під контроль Чернігівсько-Тмутараканського державно-політичного формування. Літописи повідомляють про те, що в 1023 р. Мстислав разом з хозарами та касогами воював проти Ярослава. Отже, в складі населення Тмутараканського князівства хозари займали одне з провідних місць. Тому не випадково, що вони прагнули відновити свій колишній статус, про що свідчать події другої половини XI ст. Відзначаючи це, хочемо одночасно відзначити, що джерела не дають якихось підстав вважати, що в XI ст. продовжувалося якесь державно-політичне життя хозар. У зв'язку з цим, ми не підтримуємо думку А.П.Новосельцева про те, що значно ослаблена Хозарська держава проіснувала до 50–60-х років XI ст. [Новосельцев 1988, 230–231].

Активна колонізація земель на південь від Стутни, що провадилась київським політичним центром, побудова нової оборонної лінії на межі 20–30-х років завдали великого клопоту печенізькій верхівці. Вище ми вже відзначали, про подорож Бруно Кверфуртського в 1008 р. до печенігів, який зустрів кочовиків під кінець другого дня мандрівки з Києва на південь, тобто десь в районі річки Рось. В цих краях розміщувалася одна з найбільш потужних печенізьких «фем» (областей) — «Харівої», про яку згадує Константин Багрянородний. З археологічних досліджень відомо, що саме в цьому районі знайдено найбільша кількість погребальних пам'яток цих кочівників [Прицак 1970, 98]. Саме наступ слов'янської колонізації, вірогідно, порушив баланс суспільно-політичного життя кочівницьких орд, що і призвело до останнього потужного наступу степовиків на Русь в 1036 р. За свідоцтвом «Повісті временних літ» орди кочівників прорвалися через прикордонні укріплення і облягли Київ. Вість про це застала князя Ярослава в Новгороді Великому, де руський володар збирав військо для війни з супротивником. В око-

лицях Києва відбулася жорстока битва, під час якої кочівники зазнали нищівної поразки. «И бысть сеча зла, и одва одоле к вечеру Ярослав. И побегоша печенези разнo, намо бежати, овни бегающе тоняху в Сетомли, ине же в инех реках, а прок их побегоша и до сего дне» [Повесть временных лет 1950, 101]. З цього часу печеніги, як потужна політична сила в причорноморських степах, перестали існувати. Лише на межі XI—XII ст. вони знову появились на сторінках літописів, але вже як конфедерати південноруських князів, які в середині XII ст. увійшли до складу «Чорноклобуцької волості» [Головко 2001].

Скориставшись ослабленням позицій Русі в причорноморському регіоні, що сталося внаслідок експансії половців в середині XI ст., хозари, що перебували під владою володаря Тмутараканського князівства, зробили спробу послабити руські впливи в східному Криму та у західній частині Північного Кавказу. Літопис повідомляє, що в 1079 р. хозари захопили тмутараканського князя Олега Святославича, який був засланий на острів Родос. Через чотири роки, повернувшись до Тмутаракані, за повідомленням літописів, Олег «исече Козары, иже беша светници на убьение брата его и на самого» [Повесть временных лет 1950, 135; История Византии 1967, 352].

Тмутараканське князівство, на думку Г.Г.Літаврiна, в 1115 р. переходить під владу візантійців, але М.Ф. Котляр висловлює більш вірогідну версію про те, що це князівство було захоплено половцями [История Византии 1967, 352; Котляр 2002, 44—45]. Як там не було, але в XII ст. візантійсько-руські політичні відносини втрачають свою колишню активність, а роль хозар у міжнародному житті Східної Європи майже сходить нанівець.

Література

- Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962.
- Бубенок О.Б. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. 2002. № 2.
- Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). Киев, 1997.
- Васильевский В. Русско-византийские исследования // Летопись занятий археографической комиссии. СПб., 1893.
- Гацло А.В. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского княжества) // Проблемы истории феодальной России. Л., 1971.
- Гацло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. Л., 1979.
- Головко О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX—XII ст.) // Etymon. До 80-річчя академіка О.Пріцака. К., 2001 (Східний світ/ 1999, № 1—2).
- Греков Б.Д. Волжские болгары в IX—X вв. // Исторические записки. Т.14. М., 1945.
- Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972.
- Дубов И.В. Великий Волжский путь. Л., 1989.
- Іванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда ібн-Фадлана // Східний світ. До сторіччя А.П.Ковалівського. № 6—7. 1997.
- История Византии. Т.2. М., 1967.

- Калинина Т.М. Сведения ибн Хаукаля о походах времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г. М., 1976.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. Київ, 1990.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Г.Г. Литаврина. М., 1989.
- Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972.
- Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-західної Русі. Київ, 2002.
- Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985.
- Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956.
- Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение. Ч.2. 1882.
- Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. М., 1983.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Насонов А.Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. М., 1951.
- Новосельцев А.П. К вопросу о древнейшем титуле русского князя // История СССР. 1982. № 4.
- Новосельцев А.П. Арабские источники об общинном строе славян IX – X в. // Социально-экономическое развитие России. М., 1986.
- Новосельцев А.П. Хазария в системе международных отношений VIII – IX веков // Вопросы истории. 1987. №2.
- Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1988.
- Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. 1967. № 3.
- Плетнева С.А. Половцы. М., 1990.
- Повесть временных лет. Ч.1. М., 1950
- Полное собрание русских летописей. Т.9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей, или Никоновской летописью. СПб., 1862.
- Приходнюк О.М. Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата // Хазарский сборник. Вып.1. Харьков, 2002.
- Прицак О. Печеніги // Український історик. 1970. № 1 – 3 (25 – 27).
- Ромашов С.А. Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности средневековье: спорные проблемы истории. М., 1993.
- Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Руси // История СССР. 1981. №1.
- Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // Советская археология. Т.18. 1953.
- Рыбаков Б.А. Русь и Хазария (К исторической географии Хазарии) // Академик Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1952.
- Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. М., 1980.
- Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. М., 1982.
- Сигоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). Київ, 1982.
- Третьяков П.Н. У истоков древнерусской государственности. Л., 1970.
- Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. М., 1961
- Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. V.1. Hannoverae, 1829

Epistola Brunonis ad Henricum regem // Monumenta Poloniae Historica. T.1. Lwow, 1864.

Golden P. Khazar Studies. Budapest, 1980. Vol. 1 – 2

Kucharski E., Lewicki M. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X a XII wieku // Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Słowistów. Sekcja III – IV. — Warszawa, 1934.

Kuczynski S.M. Studia z dziejów (w Europie Wschodniej X – XXII w. — Warszawa, 1964.

Ludvig D. Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Munster, 1982.

